

The significance of the works of Arab travelers and historians in the study of the history of Uzbekistan

Ibragimov Baxtiyor Adamboyevich

Researcher, “Khorezm Masterpiece Inscriptions” Department, Ichan-Qal'a State
Museum-Reserve

Abstract

This article analyzes the role and scholarly significance of the works of Arab travelers, geographers, and historians as historical sources for studying the history of Uzbekistan and, more broadly, Transoxiana. As Transoxiana became actively integrated into the Islamic world during the 8th–12th centuries, numerous geographical, historical, political, and economic accounts of the region emerged in Arabic. The works of such authors as Al-Khwarizmi, Al-Ya'qubi, Ibn Khurdadhbih, Al-Istakhri, Ibn Hawqal, Al-Muqaddasi, Al-Mas'udi, Al-Balkhi, Al-Tabari, Narshakhi, and Al-Biruni constitute important sources for reconstructing the political, economic, and socio-cultural life of Bukhara, Samarkand, Khorezm, Fergana, Shash, Termez, and other historical regions. The article examines information from Arabic sources concerning the geography of cities, trade routes, crafts, monetary circulation, taxation systems, ethnic composition, religious processes, and state administration. It also substantiates the need for a critical study of these sources and their comparison with local Persian, Turkic, Chinese, and other written sources.

Keywords

Transoxiana, history of Uzbekistan, Arabic sources, Arab geographers, travelers, historians, Bukhara, Samarkand, Khorezm, Fergana, Shash, Al-Istakhri, Ibn Hawqal, Al-Muqaddasi, Narshakhi, Al-Biruni, historical source studies.

O‘zbekiston tarixini o‘rganishda arab sayyohlari va tarixchilar asarlarining ahamiyati

Ibragimov Baxtiyor Adamboyevich

Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Xorazm durdona bitiklari" bo'limi ilmiy xodimi

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif O'zbekiston va umuman Movarounnahr tarixini o'rganishda arab sayyohlari, geograflari hamda tarixchilarining asarlari tarixiy manba sifatidagi o'rni va ilmiy ahamiyati tahlil qilinadi. VIII–XII asrlarda Movarounnahrning islom dunyosiga faol qo'shilishi natijasida ushbu hudud haqida arab tilida ko'plab geografik, tarixiy, siyosiy va iqtisodiy ma'lumotlar yuzaga kelgan. Al-Xorazmiy, al-Ya'qubiy, Ibn Xurdodbeh, al-Istaxriy, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy, al-Mas'udiy, al-Balxiy, at-Tabariy, Narshaxiy, al-Beruniy kabi mualliflarning merosi Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg'ona, Shosh, Termiz va boshqa tarixiy hududlarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy hayotini tiklashda muhim manba hisoblanadi. Maqolada arab manbalarining shaharlar geografiyasi, savdo yo'llari, hunarmandchilik, pul muomalasi, soliq tizimi, etnik tarkib, diniy jarayonlar va davlat boshqaruvi haqidagi ma'lumotlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur manbalarni tanqidiy o'rganish, ularni mahalliy forsiy, turkiy, xitoy va boshqa yozma manbalar bilan qiyoslash zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, O'zbekiston tarixi, arab manbalari, arab geograflari, sayyohlar, tarixchilar, Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg'ona, Shosh, al-Istaxriy, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy, Narshaxiy, al-Biruniy, tarixiy manbashunoslik.

Kirish. O'zbekiston hududi qadimdan Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarida muhim o'rin egallab kelgan. Ayniqsa, ilk o'rta asrlardan boshlab Movarounnahrning xalqaro savdo yo'llari kesishgan hudud sifatidagi mavqei, shahar madaniyatining rivojlanganligi hamda turli davlatlar va xalqlar o'rtasidagi aloqalarning kuchayishi bu o'lka haqida tashqi mualliflarning qiziqishini oshirdi.

O'zbekiston tarixini ilmiy asosda tadqiq etishda arxeologik topilmalar, numizmatik materiallar, mahalliy yozma yodgorliklar bilan bir qatorda arab tilidagi manbalar ham alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, IX–X asrlarda rivojlangan musulmon geografik adabiyoti Movarounnahrning tabiiy-geografik holati, shaharlari, qishloqlari, savdo

yo'llari, aholisi va iqtisodiy hayoti haqida qimmatli ma'lumotlarni saqlab qolgan. Tadqiqotchilar al-Istaxriy, Ibn Havqal va al-Muqaddasiy asarlaridan Xuroson va Movarounnahrning siyosiy-hududiy tuzilishi, diniy va madaniy muhiti hamda shaharlar hayotini o'rganishda foydalanadilar.

Arab manbalarining yana bir muhim jihati shundaki, ularning ayrimlari voqealarni bevosita Markaziy Osiyoda emas, balki Bag'dod, Basra, Xuroson yoki boshqa ilmiy markazlarda faoliyat yuritgan mualliflar nigohi orqali yoritadi. Shu sababli ushbu manbalarni oddiy ma'lumotlar to'plami sifatida emas, balki muallifning siyosiy, diniy va geografik qarashlari bilan bog'liq tarixiy dalil sifatida tahlil qilish talab etiladi.

1. Arab geograflari va sayyohlarining Movarounnahr haqidagi tasavvurlari.

Arab xalifaligining Markaziy Osiyoga kirib kelishi VIII asrdan boshlab mintaqaning musulmon Sharqi bilan siyosiy va madaniy aloqalarini keskin kuchaytirdi. Arab qo'shinlarining Movarounnahrqa yurishlari natijasida Buxoro, Samarqand, Xorazm va boshqa markazlar islom olamining siyosiy-geografik tasavvurida muhim o'rin egallay boshladi.

UNESCO tomonidan nashr etilgan Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixiga oid tadqiqotlarda qayd etilishicha, arablarning Amudaryodan o'tishi VII asr o'rtalarida boshlangan, 674-yilda esa Ubaydulloh ibn Ziyodning Amudaryoni kesib o'tib Buxoro hukmdori bilan to'qnashuvi qayd etiladi. Qutayba ibn Muslimning 705–715-yillardagi faoliyati esa Buxoro va Samarqand kabi markazlarda arab siyosiy ta'sirining mustahkamlanishida muhim bosqich bo'lgan.

Mazkur siyosiy jarayonlar keyinchalik arab tilidagi tarixiy va geografik adabiyotlarda Movarounnahrqa oid ma'lumotlarning ko'payishiga zamin yaratdi. Arab geograflari o'z asarlarida faqat harbiy yurishlarni emas, balki shaharlarning joylashuvi, ular orasidagi masofalar, yo'llar, daryolar, bozorlar, hunarmandchilik markazlari va savdo mahsulotlarini ham qayd etganlar. Shu jihatdan arab geografik adabiyoti O'zbekistonning o'rta asrlar tarixini o'rganishda ko'p qatlamli manba sifatida namoyon bo'ladi.

2. Ibn Xurdodbeh va ilk geografik ma'lumotlarning ahamiyati.

IX asrda yashagan Abu'l-Qosim Ubaydulloh ibn Xurdodbeh musulmon geografik adabiyotining muhim namoyandalaridan biridir. Uning “Kitob al-masolik va-l-mamolik” (“Yo'llar va mamlakatlar kitobi”) asari davlatlar, savdo yo'llari va aloqa tizimlari haqidagi ma'lumotlari bilan ajralib turadi.

Ibn Xurdodbeh asarining ahamiyati, avvalo, Movarounnahrni umumiy xalqaro kommunikatsiya tizimining bir qismi sifatida ko'rsatishida namoyon bo'ladi. Savdo yo'llari orqali Buxoro, Samarqand, Farg'ona va Xorazmning boshqa hududlar bilan aloqalari haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

Uning ma'lumotlari orqali tarixchi o'rta asrlarda hududlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni, karvon yo'llarining yo'nalishlarini va ayrim shaharlarning xalqaro savdodagi o'rnini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Arab geografik an'anasida yo'llar va masofalarga katta e'tibor berilishi O'zbekiston tarixini tarixiy geografiya nuqtayi nazaridan o'rganish uchun ham muhimdir.

3. Al-Istaxriy asarlarida Movarounnahr.

X asr geografiya maktabining yirik vakili Abu Ishoq al-Istaxriy “Kitob al-masolik va-l-mamolik” asari bilan mashhur. Uning geografik tasvirlarida Movarounnahrning hududiy tuzilishi, shaharlari va savdo yo'llari haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud. Al-Istaxriy ma'lumotlari orqali Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Shosh va Xorazm kabi tarixiy hududlarning o'rta asrlar geografiyasini tiklash mumkin. Uning asarida hududlar o'rtasidagi masofalar, tabiiy sharoit va iqtisodiy faoliyatga oid ma'lumotlar tarixiy-geografik tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Al-Istaxriyning yana bir muhim xususiyati — uning ma'lumotlari keyingi geograflar tomonidan rivojlantirilgan geografik an'ananing bir qismi ekanidir. M. J. de Goeje tomonidan XIX–XX asrlarda nashr etilgan “Bibliotheca Geographorum Arabicorum” turkumida al-Istaxriy, Ibn Havqal va al-Muqaddasiy asarlarining ilmiy nashrlari amalga oshirilgani ushbu manbalarni zamonaviy tarixshunoslikka jalb qilish imkonini kengaytirdi.

4. Ibn Havqal: iqtisodiy va savdo tarixining muhim manbasi.

Abu'l-Qosim Muhammad ibn Havqal X asrning mashhur sayyoh va geograflaridan biri bo'lib, uning "Surat al-arz" ("Yer tasviri") asari Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda muhim manbalardan sanaladi. Ibn Havqalning boshqa geograflardan farqli jihatlaridan biri uning ayrim hududlarni bevosita kuzatish va sayohatlar asosida tasvirlashga intilganidir. Shu sababli uning ma'lumotlari shaharlarning iqtisodiy hayoti, ishlab chiqarish, savdo, qishloq xo'jaligi va tabiiy resurslar haqida muhim tasavvur beradi. Masalan, Buxoro va Samarqand singari shaharlarning savdo-iqtisodiy hayotini o'rganishda Ibn Havqal ma'lumotlari katta ahamiyatga ega. Ushbu ma'lumotlar yordamida:

- o'rta asr shaharlarining iqtisodiy ixtisoslashuvi;
- ichki va tashqi savdo yo'nalishlari;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari;
- hunarmandchilik;
- bozorlar;
- shahar va qishloq o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar

haqida ilmiy xulosalar chiqarish mumkin. Shu bilan birga, Ibn Havqal ma'lumotlarini arxeologik topilmalar va numizmatik materiallar bilan qiyoslash ayniqsa samarali natija beradi.

5. Al-Muqaddasiy va shaharlar tarixi.

Shamsuddin al-Muqaddasiy X asr musulmon geografiyasining eng muhim vakillaridan biri hisoblanadi. Uning "Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim" ("Iqlimlarni bilishning eng yaxshi taqsimoti") asari geografik ma'lumotlar bilan birga ijtimoiy va madaniy hayot haqida ham qimmatli material beradi. Al-Muqaddasiyning asarida shaharlar faqat geografik obyekt sifatida emas, balki aholisi, diniy muhiti, iqtisodiy hayoti va madaniy xususiyatlari bilan tasvirlanadi. Shu sababli uning ma'lumotlari O'zbekistonning shahar tarixini o'rganishda alohida ahamiyatga ega.

Al-Muqaddasiy, al-Istaxriy va Ibn Havqal asarlarini birgalikda o'rganish orqali X

asr Movarounnahrining nisbatan yaxlit tarixiy-geografik manzarasini tiklash mumkin. Zamonaviy tadqiqotlarda ham ushbu uch muallifning asarlari Xuroson va Movarounnahrning siyosiy-hududiy, diniy va madaniy muhitini tahlil qilish uchun asosiy musulmon geografik manbalar qatorida ko'rsatiladi.

6. Al-Ya'qubiy va siyosiy tarixni tiklash.

IX asr tarixchisi va geografi Ahmad ibn Abu Ya'qub al-Ya'qubiy musulmon tarixnavisligining yirik vakillaridan biridir. Uning tarixiy asarlarida xalifalik hududlaridagi siyosiy jarayonlar, hukmdorlar va davlatlar o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumotlar uchraydi. Al-Ya'qubiy ma'lumotlari O'zbekiston hududidagi ilk islomiy davr siyosiy jarayonlarini o'rganishda muhimdir. Chunki Movarounnahrning arab xalifaligi tarkibiga qo'shilishi oddiy harbiy yurishlardan iborat bo'lmagan. Bu jarayon mahalliy hukmdorlar, shahar aristokratiyasi, savdogarlar va diniy guruhlarining manfaatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Shu nuqtayi nazardan, arab tarixchilarining xabarlarini faqat "arablar istilosi tarixi" sifatida emas, balki Movarounnahrda siyosiy institutlarning o'zgarishi va yangi siyosiy tizim shakllanishi jarayonini aks ettiruvchi manba sifatida baholash lozim.

7. At-Tabariy va arab tarixnavisligi.

Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning "Tarix ar-rusul va-l-muluk" ("Payg'ambarlar va podshohlar tarixi") asari islom olamining umumiy tarixini o'rganishda fundamental manbalardan biridir. At-Tabariy asarida Markaziy Osiyo bilan bog'liq siyosiy va harbiy voqealar, arab xalifaligi va mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumotlar mavjud. Ayniqsa, VIII–IX asrlardagi siyosiy jarayonlarni xronologik jihatdan aniqlashda uning ma'lumotlari muhim. Biroq at-Tabariy asaridan foydalanishda manbaviy tanqid masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Muallif ko'pincha bir voqea haqida turli rivoyatlarni sanadlar orqali keltiradi. Demak, tarixchi har bir xabarni avtomatik ravishda tarixiy haqiqat sifatida qabul qilmasdan, uning kelib chiqishi, mualliflik muhiti va boshqa manbalar bilan mosligini tekshirishi kerak.

8. Narshaxiy va mahalliy tarixnavislik.

Arab tilida yozilgan, biroq bevosita Movarounnahrning mahalliy tarixiy an'anasi bilan bog'liq eng muhim asarlardan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning "Tarixi Buxoro" asaridir. Narshaxiy X asrda Buxoro tarixini yozgan bo'lib, asar keyinchalik fors tiliga tarjima qilingan va tahrirlar orqali bizgacha yetib kelgan. Encyclopaedia Iranica ma'lumotlariga ko'ra, Narshaxiyning Buxoro tarixi dastlab arab tilida yaratilgan va XI asrda fors tiliga tarjima qilingan; asar keyingi davrlarda ham turli nusxalarda tarqalib, tahrir va qo'shimchalar bilan boyitilgan.

"Tarixi Buxoro"ning ahamiyati juda keng:

Buxoro shahrining qadimgi va ilk islomiy tarixi;

- mahalliy hukmdorlar;
- arablar kelishi;
- islom dinining tarqalishi;
- shahar mahallalari;
- bozorlar va savdo;
- yer-suv munosabatlari;
- ziyoratgohlar;
- ijtimoiy hayot

haqida ma'lumot beradi.

Narshaxiy asarining o'ziga xosligi shundaki, u tashqi kuzatuvchining umumiy tavsifidan ko'ra muayyan shahar va uning tarixiy xotirasiga chuqurroq kirib boradi. Shu sababli Buxoro tarixini o'rganishda u alohida manbaviy qiymatga ega.

9. Al-Biruniy: Xorazm tarixining bebaho manbasi.

Abu Rayhon Beruniy merosi O'zbekiston tarixini o'rganishda alohida o'rin tutadi. U Xorazmda tug'ilib, matematika, astronomiya, geografiya, tarix, etnografiya va boshqa fanlarda ulkan ilmiy meros qoldirgan. Beruniyning "Al-osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asari qadimgi xalqlarning

taqvimlari, bayramlari, tarixiy sanalari va madaniy an'analarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan. Mazkur asar Xorazm tarixini o'rganishda, ayniqsa, xronologiya va mahalliy tarixiy an'analarni aniqlashda katta ahamiyatga ega. UNESCO nashrida ham Xorazmning qadimgi Afrig'iy hukmdorlari haqidagi ma'lumotlarning Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari orqali ma'lum bo'lgani qayd etiladi. Beruniy merosining eng muhim jihatlaridan biri — ilmiy kuzatuv va tanqidiy yondashuvning uyg'unligidir. U turli xalqlarning tarixiy ma'lumotlarini bir-biri bilan solishtirishga harakat qilgan. Shu sababli uning asarlari nafaqat O'zbekiston, balki jahon tarixshunosligi uchun ham muhim metodologik ahamiyatga ega.

10. Arab manbalarining iqtisodiy tarixni o'rganishdagi ahamiyati.

Arab geograflarining asarlari O'zbekistonning o'rta asrlar iqtisodiy tarixini tiklash uchun juda muhimdir. Ularning ma'lumotlarida Movarounnahrning asosiy iqtisodiy markazlari sifatida Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Xorazm va Shosh kabi hududlar tilga olinadi. Ushbu shaharlarda hunarmandchilik, savdo va qishloq xo'jaligi rivojlanganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Arab geograflari ko'pincha muayyan shahar yoki hududning qanday mahsulot bilan mashhurligini, qaysi yo'nalishda savdo olib borilganini va savdo yo'llarining qayerdan o'tganini qayd etganlar.

Bu ma'lumotlar arxeologik qazishmalar natijasida topilgan:

- sopol buyumlar;
- metall buyumlar;
- tangalar;
- ishlab chiqarish ustaxonalari;
- sug'orish inshootlari;
- shahar xarobalari

bilan taqqoslanganda o'rta asr iqtisodiy tizimining ancha to'liq manzarasini beradi.

11. Shaharlar tarixini o'rganishda arab manbalarining o'rni.

O'zbekiston hududidagi Buxoro, Samarqand, Xiva, Termiz, Toshkent va boshqa

shaharlarning uzoq tarixini o'rganishda yozma manbalar va arxeologik materiallarning o'zaro bog'liqligi muhim. Arab geograflari shaharlarning joylashuvi, mudofaa devorlari, bozorlar, masjidlar, saroylar va ayrim ishlab chiqarish markazlari haqida ma'lumot berganlar. Shu sababli ularning asarlari arxeologlar uchun ham muhim yozma dalil vazifasini bajaradi. Masalan, muayyan shahar xarobalari aniqlanganda, arab geografining shu shahar haqidagi tavsifi bilan arxeologik topilmalarni taqqoslash orqali shaharning funksional tuzilishi, savdo markazlari va tarixiy rivojlanish bosqichlari haqida xulosa chiqarish mumkin.

12. Etnik va ijtimoiy tarixni o'rganish.

Arab manbalari Movarounnahr aholisi tarkibi va turli etnik guruhlarining o'zaro munosabatlarini o'rganishda ham muhim. IX–X asrlarda Movarounnahrda sug'diylar, xorazmiylar, turkiy qabilalar va boshqa etnik guruhlar yashagan. UNESCOning Markaziy Osiyo tarixiga oid tadqiqotlarida VII asr boshlarida Transoksaniyada sug'diy shahar-davlatlari mavjud bo'lgani, shu bilan birga hududning shimoliy chegaralarida turkiy qabilalar yashagani va ularning o'troq hududlarga kirib borish jarayoni davom etgani qayd etiladi. Arab mualliflarining ma'lumotlari ana shu etnik va siyosiy jarayonlarning ayrim bosqichlarini kuzatish imkonini beradi. Biroq bu borada ham ehtiyotkorlik talab qilinadi. O'rta asr mualliflarining “turk”, “sug'diy”, “ajam” yoki boshqa nomlardan foydalanishi har doim zamonaviy etnik tushunchalar bilan bir xil mazmunga ega emas. Shuning uchun tarixchi o'sha davr terminologiyasini uning tarixiy kontekstida talqin qilishi lozim.

13. Diniy va madaniy jarayonlarni o'rganishda arab manbalari.

Arab manbalarining yana bir muhim yo'nalishi — islom dinining Movarounnahrda tarqalishi va mahalliy diniy an'analar bilan munosabatlarini o'rganishdir. Arablarning kelishidan oldin O'zbekiston hududida zardushtiylik, buddaviylik, mahalliy diniy e'tiqodlar, xristianlikning ayrim shakllari va boshqa diniy qarashlar mavjud bo'lgan. Arablar hukmronligi bilan islom dini asta-sekin siyosiy va ijtimoiy hayotning muhim omiliga

aylandi. UNESCO tadqiqotlarida Markaziy Osiyoda islomning tarqalishi uzoq davom etgan jarayon bo'lib, arab yozuviga asoslangan yangi yozma madaniyat mintaqa tillari va adabiyotlariga kuchli ta'sir ko'rsatgani qayd etiladi. Arab manbalari ushbu jarayonning siyosiy va diniy jihatlarini yoritadi. Shu bilan birga, ularni arxeologik topilmalar, mahalliy diniy yodgorliklar va boshqa yozma manbalar bilan birgalikda o'rganish zarur.

14. Arab manbalarining afzalliklari va cheklovlari.

Arab sayyohlari va tarixchilarining asarlari nihoyatda qimmatli bo'lishiga qaramay, ularni mutlaq va xatosiz manba sifatida qabul qilish mumkin emas.

Ularning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

Movarounnahrning siyosiy va geografik holati haqida bevosita yoki yaqin davr ma'lumotlarini beradi;

- shaharlar va savdo yo'llarining tavsifini saqlab qolgan;
- iqtisodiy va hunarmandchilik faoliyatiga oid dalillar beradi;
- hukmdorlar va siyosiy voqealar xronologiyasini aniqlashga yordam beradi;
- o'sha davrning diniy va madaniy muhitini aks ettiradi;
- boshqa manbalarda uchramaydigan ma'lumotlarni saqlagan.

Biroq quyidagi cheklovlarni ham hisobga olish kerak:

- ayrim mualliflar voqealarni shaxsan ko'rmagan;
- ma'lumotlar avvalgi manbalardan ko'chirilgan bo'lishi mumkin;
- muallifning diniy yoki siyosiy qarashlari tasvirga ta'sir qilgan;
- ayrim geografik masofalar taxminiy;
- keyingi nusxalarda tahrir va qo'shimchalar paydo bo'lgan;
- ayrim asarlar bizgacha to'liq holda yetib kelmagan.

Markaziy Osiyo tarixshunosligi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar ham tarixiy asarlarning siyosiy va mualliflik pozitsiyasini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Xususan, mahalliy tarixiy asarlar ham ba'zan hukmdorni ulug'lash yoki uning raqiblarini salbiy tasvirlash maqsadida yozilgan.

15. Manbalarni kompleks va qiyosiy o'rganish zarurati.

Arab manbalarining haqiqiy ilmiy qiymati ularni boshqa manbalar bilan qiyoslaganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbekiston tarixini tadqiq etishda quyidagi manbalarni o'zaro bog'liq holda o'rganish maqsadga muvofiq:

Arab manbalari — siyosiy, geografik va iqtisodiy ma'lumotlar;

forsiy manbalar — sulolalar, mahalliy siyosiy tarix va shaharlar tarixi;

turkiy manbalar — etnik, siyosiy va madaniy jarayonlar;

xitoy manbalari — Sharqiy Turkiston va Markaziy Osiyo bilan tashqi aloqalar;

arxeologik materiallar — moddiy madaniyat va shaharsozlik;

numizmatik materiallar — pul muomalasi, hukmdorlar va iqtisodiy aloqalar;

epigrafik manbalar — tosh, metall va boshqa buyumlardagi yozuvlar.

Ana shunday kompleks yondashuv tarixiy voqealarni bir tomonlama emas, balki ko'p manbali ilmiy tahlil asosida tiklash imkonini beradi.

Xulosa.

O'zbekiston tarixini o'rganishda arab sayyohlari, geograflari va tarixchilarining asarlari nihoyatda katta ilmiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, IX–X asrlarga oid al-Istaxriy, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy kabi geograflarning asarlari Movarounnahrning tarixiy geografiyasi, shaharlari, savdo yo'llari, iqtisodiy hayoti va madaniy muhitini o'rganishda asosiy yozma manbalardan hisoblanadi. Ibn Xurdodbehning ma'lumotlari xalqaro savdo yo'llari va kommunikatsiya tizimini, al-Ya'qubiy va at-Tabariy asarlari siyosiy tarixni, Narshaxiyning "Tarixi Buxoro"si esa Buxoro vohasining mahalliy tarixini chuqurroq anglash imkonini beradi. Al-Beruniyning ilmiy merosi esa Xorazm va butun Markaziy Osiyo tarixini xronologik, astronomik, geografik va etnografik jihatdan tadqiq etishda alohida o'rin tutadi. Uning turli xalqlarning tarixiy an'alarini qiyoslashga asoslangan yondashuvi bugungi tarixshunoslik uchun ham metodologik ahamiyatini saqlab qolgan. Arab manbalarining eng katta qiymati shundaki, ular O'zbekiston hududini o'rta asrlardagi yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy makonning

ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Ushbu asarlar yordamida Buxoro va Samarqandning xalqaro savdodagi o'rni, Xorazmning ilmiy-madaniy muhiti, Farg'ona va Shoshning geografik-siyosiy mavqei, islomlashuv jarayoni hamda turli etnik guruhlarining o'zaro aloqalari haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Arab manbalarini arxeologiya, numizmatika, epigrafika, forsiy va turkiy yozma yodgorliklar bilan qiyoslash orqali O'zbekistonning qadimgi va o'rta asrlar tarixini yanada xolis va mukammal tiklash mumkin. Demak, arab sayyohlari va tarixchilarining asarlari O'zbekiston tarixining nafaqat alohida voqealarini, balki butun bir sivilizatsion jarayonini anglash imkonini beruvchi bebaho tarixiy xazinadir. Ularni chuqur o'rganish O'zbekiston tarixshunosligining manbaviy bazasini boyitish, tarixiy geografiyani aniqlashtirish va Movarounnahrning jahon sivilizatsiyasidagi o'rnini yanada teranroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Al-Istaxriy. Kitab al-masolik va-l-mamolik.
2. Ibn Havqal. Surat al-arz.
3. Al-Muqaddasiy. Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim.
4. Ibn Xurdodbeh. Kitob al-masolik va-l-mamolik.
5. Al-Ya'qubiy. Tarix al-Ya'qubiy.
6. At-Tabariy. Tarix ar-rusul va-l-muluk.
7. Narshaxiy, Muhammad ibn Ja'far. Tarixi Buxoro.
8. Beruniy, Abu Rayhon. Al-osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya.
9. Barthold, V. V. Turkestan Down to the Mongol Invasion. London.
10. Bregel, Yuri. Historiography XII. Central Asia. Encyclopaedia Iranica.
11. Kamoliddin, Sh. S. Средневековая история Средней Азии в арабских источниках. Toshkent: Fan.
12. Jo'rayev, M. X. The Religious and Cultural Environment of Khorasan and Transoxiana in Muslim Geographical Literature of the 3rd/4th (9th/10th) Centuries.

